

הנושא: כלכלת בית (ראשון)

המסים ששילמו תושבי יהודה למלכיהם בימי בית ראשון לא היו במטבעות, כי ביהודה לא ידעו אז מהם מטבעות כסף, והמס היה "בעין", כלומר כזה שאפשר לראות ולמשש. שיחה עם ד"ר חיה כץ, אשת סגל ההוראה באו"פ, שחקרה את נושא הכלכלה בימי בית ראשון. בסוף מגיעים, כמובן, גם אל "מלכות דוד ושלמה – הייתה, או לא הייתה?"

מאוד מקומות. מה שעשיתי היה לנסות ולחבר את הפרטים הרבים לתמונה כוללת אחת.

"המקום הראשון שפניתי אליו היה כמובן המקרא, אבל נושאים כלכליים כמעט שלא מוזכרים בו, פשוט משום שהתחום הזה לא עניין את עורכי המקרא. אם הם עסקו בכלכלה, היה זה בעיקר מן ההיבט של הצדק החברתי. כך, למשל, מיכה המוכיח את עשירי ירושלים על כך שהם מרמים במסחר (מיכה ו', 9-15), מלמד אותנו באותה הזדמנות עד כמה נפוץ היה באותה תקופה המסחר הקמעונאי בכלל, והשימוש במאזניים ובמשקולות בפרט. אבל על הכלכלה עצמה, אף שהיא כמובן הבסיס ליצירת אי הצדק בחברה – עליה כמעט שלא דיברו.

"גם המחקר הארכאולוגי בארץ ישראל עסק בנושא הזה בצורה חלקית בלבד. מראשיתו, עסק המחקר הארכאולוגי הארצישראלי ב'ארכאולוגיה המקראית'. החוקרים ביקשו למצוא שרידים מוחשיים למשמעותה ההיסטורית של 'ארץ הקודש', וכך ליצור אילוסטרציה של אורח החיים בתקופת

ימי בית ראשון ממלאים את רוב ספרי המקרא – החל מספרי הכרוניקות ההיסטוריות, מספר שמואל והלאה, דרך ספרי הנביאים המביאים את תמונת עולמה החברתי והרוחני של התקופה וכלה בכתובים, שבחלקם הם שיקופה התרבותי. חוקרי האקדמיה ניתחו את ימי בית ראשון מכמעט כל כיוון אפשרי, אבל הלכו לרוב אל הדברים ש"מתחת לפנס", הדברים שהמקרא עוסק בהם שוב ושוב – ענייני רוח, חברה, ערכים, תרבות. מחקרה של ד"ר חיה כץ, מהמחלקה להיסטוריה, לפילוסופיה ולמדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה, ניגש אל ימי בית ראשון מזווית אחרת, רעננה – זו של הכלכלה.

כיצד אוספים חומר בנושאים כלכליים על ימים כל כך רחוקים כמו ימי בית ראשון?

ד"ר חיה כץ: "זה באמת קשה ובגלל זה, כנראה, נעשו עד היום מעט מאוד מחקרים בתחום הזה. כשהתחלתי לבדוק מה כבר נאסף, התברר שיש לא מעט חומר, אבל הוא מפוזר בהרבה

גבעון: כאן הייתה אחוזה ממלכתית, אחת מאלה שמן הגיעה האספקה לבירה ירושלים הצלם: משה מילנר / לשכת העתונות הממשלתית

באחוזות האלה – וממצאים על פעילות כזאת, בהיקף רחב, מתחילים להופיע רק במאה השמינית לפני הספירה. "מלכתחילה שימשו האחוזות כבסיס הכלכלי העיקרי של בתי המלוכה. רכושו של המלך כלל קודם כל את רכוש הפרטי של משפחת המלך. עומרי, מלך ישראל, למשל בנה את העיר שומרון כנראה על אדמות שהיו שייכות למשפחת עומרי. אחוזות נוספות מקורן באדמות של מי שמרדו במלכות. נחלות אלה הוחרמו וצורפו לאדמות הכתר – כמו בסיפור כרם נבות. מרגע שנבות הוכרז כמורד, רכוש הוחרם. גם אדמותיהם של מי שעזבו את הארץ הופכות לאדמות מלך. לכך יש להוסיף, בעיקר ביהודה, שטחים שהיו קודם לכן אדמות בור והיו לאדמות מעובדות. רק למלך הייתה היכולת הכספית לממן הפרחת שממות ולהפוך אותן לשדות חקלאיים".

אבל לא רק למלכים יש אחוזות. את מציינת, בהסתמך על דברי נביאים כמו ישעיהו, שבאותה עת מתרבות גם האחוזות של העשירים, שלפחות בחלקן מקורן בחלקות האדמה הקטנות של בני השכבות הנמוכות.

"כן, הכלכלה הייתה באותה תקופה שילוב של כלכלה פרטית וכלכלה ממלכתית. הכלכלה הפרטית התבססה על אנשים שהיו בעלי חלקות אדמה קטנות, משקי עזר קטנים – והיו גם כאלה שמשק הבית הפרטי שלהם תפח לממדים של אחוזה גדולה. ישעיהו והושע מתייחסים לכך: 'הו מגיעי בית בבית שדה בשדה יקרבו' (ישעיהו ה', 8). מהדברים עולה בבירור שבעלי אחוזות אלה ניצלו את מצוקתו של מי שהיה נתון במחסור כדי לרכוש ממנו את חלקתו ולצבור בדרך זו עוד ועוד רכוש".

ריכוז גביית מסים באחוזות המלך

קיומן של אחוזות גדולות כאלה, שנוצרו בדרך זו, מוכיח כמובן שמצוות שנת היובל לא קוימה מעולם.

"סביר להניח שבשום שלב לא הייתה שנת היובל יותר מאוטופיה – ועל כן מעולם לא קוימה בפועל. אבל נחזור לענין האחוזות הממלכתיות. מאמצע המאה השמינית לפני הספירה אפשר למצוא עדויות על קיומן של אחוזות ממלכתיות הממוקמות באזורים שונים ביהודה, בעיקר בסביבות ירושלים. בממלכת יהודה אפשר למצוא התפתחות רציפה, שנמשכת לאורך כל שנות קיומה ומגיעה לשיאה בסוף המאה השמינית לפני הספירה. התפתחות זו נקטעת בשנת 701 לפני הספירה כאשר סנחריב מלך אשור מגיע ליהודה ומחריב חלקים שלמים ממנה, בעיקר באזור השפלה.

"רצף ההתפתחות בא לידי ביטוי בראש ובראשונה במספר היישובים שהוקמו ביהודה. נראה שכל שגדל היישוב בממלכה – התרחב במקביל גם המשק הממלכתי. יש עלייה במספר האחוזות הממלכתיות שנועדו לייצור תוצרת חקלאית ולאחסון המס שנגבה מהאזורים השונים של הממלכה.

"דוגמה לכך הן האחוזות שבסביבות ירושלים. במוצא נחשף שדה ממגורות גדול הכולל כ-50 ממגורות. בסמוך, נתגלה מבנה ובו נמצאו 132 קנקני אגירה קטנים (פערורים). באתר נחשף גם מבנה עמודים גדול ובו נמצא ראש שרביט בצורת רימון. לאור

המקרא. עם הקמת המדינה, הארכאולוגיה הפכה למגויסת. דור שלם ראה במקצוע הזה כלי העומד לרשותה של הלאומיות המתהווה בארץ. הארכאולוגיה העניקה ביטוי מוחשי לעולם המקרא, שהציגות ביקשה לשוב אליו. כתוצאה מכך, כמעט ואי אפשר למצוא מחקרים שעסקו בצורה מקיפה בכלכלה של ימי בית ראשון.

"במסגרת המחקר שלי, חזרתי אל כל הדוחות שפורסמו על כל החפירות שנעשו בארץ ישראל מאז ראשית המחקר – ושליתי מהם את כל הנתונים שנגעו לנושאי כלכלה. מצאתי לא מעט ממצאים מעניינים שהחוקרים, שחשפו אותם, פשוט לא טרחו להתייחס אליהם. התחומים שבהם התעניינתי היו תחומי המסחר – פנים ארצי ובינלאומי – כלכלה ממלכתית וענפי ייצור שונים, שהם הנושאים שמרכיבים את חיי הכלכלה גם בימינו".

רק המלך יכול להפריח שממות

המחקר שלך עוסק בפעילות הכלכלית באחוזות המלך ביהודה בסוף המאה השמינית לפני הספירה, שהיא תקופת עוזיהו, אחז וחזקיהו. מה אפשר לתקופה הקדומה יותר? הרי ברור שלמלכי יהודה וישראל היו אחוזות גם קודם. כבר אצל שלמה מוזכר איש שהיה "אשר על הכרמים".

"אמנם אחוזות מוזכרות במקרא גם בתקופות קודמות והדוגמה הבולטת ביותר היא כמובן מקרה כרם נבות, שאיזבל חומדת ובסוף הופכת לאחוזת מלך, אך החידוש במחקר שלי הוא שלראשונה אני מציגה נתונים ארכאולוגיים על פעילות כלכלית

"קנקן למלך": ארבע ידיות, 60 ס"מ גובה (באדיבות פרופ' דוד אוסישקין, משלחת חפירות לכיש, המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב)

כמות המגורות באתר וגילוי ראש
השרביט – נראה כי האתר שימש
כמרכז איסוס ממלכתי.

”אם במוצא יש לנו עדות
לאיסוס תבואה, בגבעון נחשפו
בורות ששימשו כיקבים לאחסנת
יין. ייצור היין נעשה בגתות, שהיו
בדרך כלל בכרמים עצמם ורק
כאשר היה היין מוכן, הוא הועבר
לאחסון במקום ריכוז, במקרה
שלנו בגבעון. על ייצור יין בכרמי
המלך אפשר ללמוד גם מן הממצא
בבית צפאפה. באתר נמצאה גת,

המורכבת מארבעה משטחי דריכה ובור תסיסה גדול במיוחד.
אפשר לשער כי גת זו סיפקה יין לארמון המלכותי ששכן
ברמת רחל הסמוכה.

”עין גדי היא עוד דוגמה לאחוזה מלכותית ואין ספק שהיא
הייתה שייכת לכתר, כי רק המלך יכול היה להשקיע בפיתוח
מקום ספר מבודד כל כך ולהתגבר על הקושי התחבורתי –
ואולי גם הביטחוני – שבקיום קשר שוטף איתה. בעין גדי
פעלה תעשייה שלא ברור בדיוק מה היה טיבה. חופרי עין גדי
אהבו מאוד לחשוב שהייתה שם תעשיית אפרסמון – אבל
הדבר לא הוכח. כל מה שידוע הוא שיותר מאוחר, בימי בית
שני, יש אזכור של אפרסמון בהקשר של עין גדי.

המס – מ' 10% עד 25%

”הכנסות המשק הממלכתי התבססו על שני מקורות עיקריים:
האחד, מס של תוצרת חקלאית, והמקור האחר – תוצרת
חקלאית שמקורה באחוזות המלך. ענפי הייצור העיקריים
בממלכת יהודה היו הפקת שמן הזית, ייצור היין וגידול הדגנים.
ענפים אלה מאפיינים גם את הפעילות החקלאית באחוזות
המלך. ברור כי במסגרת המשק הממלכתי עסקו גם בגידול
צאן ובקר, אולם אין לנו עדות ארכאולוגית ישירה לכך. יש לנו
כמובן שרידים של בקר ושל צאן, אולם אין שום ממצא המעיד
על מקום גידולם ולכן איננו יכולים להצביע ולומר: כאן רעו
עדרי המלך, שהקיפו וכך וכך אלפי ראשים.

”התוצרת החקלאית, ששילמו תושבי הממלכה כמס,
אוחסנה במחסנים ממלכתיים והייתה מקור המימון העיקרי
לתשלום שכרם של הפקידים ולכלכלת הצבא. התוצרת
שמקורה באחוזות הממלכתיות שימשה בראש ובראשונה
לכלכלת חצר המלך ובעת חירום כנראה גם לכלכלת הצבא.
”המס אותו שילמו תושבי יהודה נקרא ‘מס בעין’, שכן היה
זה מס מוחשי, שאפשר היה לראות אותו. המס נגבה מכל ענפי
הייצור, כולל בעלי חיים. הד למס הזה מצוי ב‘משפט המלך’
שבספר שמואל. שמואל מזהיר את נציגי העם, שהמלך שהם
מבקשים להמליך עליהם, יטיל עליהם מסים ואומר ‘זרעיתם
וכרמיתם יעשר ונתן לסריסיו ולעבדיו. ואת בחוריכם הטובים
ואת חמוריכם ייקח (לגיוסים שונים) ועשה למלאכתו. צאנכם
יעשר ואתם תהיו לו לעבדים’ (שמואל א' ח', 15-17)

”ביהודה לא נמצאו עד כה עדויות שמהן אפשר ללמוד מה
היה גובה המס ששילמו תושבי הממלכה. ייתכן שגובה המס
נקבע, בין היתר, לפי מידת חשיבותם של המוצרים. באשור,
למשל, היה גובה המס על הדגן 10% בלבד, ואילו המס על
הקש, הנדרש גם בשל חשיבותו לבנייה, הגיע לכדי 25%.

למעלה מימין: סנחריב צר על ירושלים. מסעו ביהודה בשנת 701 לפני הספירה
מסמן סופה של תקופה. למעלה, עין גדי: רק היתר יכול היה להשקיע בפיתוח
אחוזה במקום כה מבודד, שהגישה אליו כה קשה
(יעל אילן / לשכת העתונות הממשלתית)

המס הוא, כאמור, ”מס בעין” שכן בתקופה זו ביהודה אין עדיין
שימוש במטבעות, אך יש להניח שאפשר היה לשלם את המס
גם בכסף (המתכת), או במתכות אחרות. כך, למשל, הטיל
מלך ישראל על ‘גיבורי החיל’ מס של ‘חמישים שקל כסף’
לכל בית אב (מלכים ב' ט"ו, 19-20). בתקופה זו קיימת כבר
מערכת משקל אחידה – מערכת השקל, שאפשרה שקילה
מדויקת של מתכות.”

מה אומרת ה'ל' במילה 'למלך'?

כיצד אחסן המשק הממלכתי את התוצרת החקלאית
שנאספה כמסים – ומה החידה האופפת את הקנקנים
הידועים בשם “קנקני למלך”?

”כבר בראשית המחקר הארכאולוגי בארץ ישראל, באמצע
המאה ה-19, התגלו בירושלים ידיות של קנקנים ועליהן טביעות
חותם עם הכתובת ‘למלך’. כיום אנו מכירים יותר מאלף ידיות
עם טביעת חותם זו, שנמצאו באתרים השונים בממלכת יהודה.
בנוסף למילה ‘למלך’, מופיעה בטביעה שמה של האחת מן
הערס: זיף, חברון, שוכה וממשת (ייתכן שזהו כינוי לירושלים,
מלשון ממשלת – וייתכן שזו עיר אחרת, שלא זוהתה).

”הידיות עם הטביעות שייכות לטיפוס מסוים של קנקנים,
בעלי ארבע ידיות, שגובהם כ-60 ס"מ. אפשר שהקנקנים היו
רכושו של המלך (ואז ה'ל' ב'למלך' היא למ"ד של בעלות: 'של
המלך'). ואפשר ששימשו לאיסוף 'מס בעין' – ואז 'למלך' היא
קיצור של 'אל המלך'. קנקנים אלה נקשרים גם אל ההכנות
שנעשו ביהודה לקראת פלישתו הצפויה של צבא סנחריב
בשנת 701 לפני הספירה, וכללו כנראה גם אגירת מזון. זאת
משום שהם נמצאו בעיקר בשכבות החורבן שחרבו בעקבות
מסע סנחריב ותפוצתם העיקרית היא באזורים שעמדו בציר
התקדמותו של הצבא האשורי.

רציפות לאורך זמן היא עין גדי, שבה יש עדויות להיותה אחוזת מלך גם בתקופה הפרסית.

מלכות דוד ושלמה: "הייתה או לא הייתה?"

איפה את עומדת במחלוקת הגדולה על אופיין וממדיהן של מלכויות דוד ושלמה?

"הוויכוח הזה החזיר במידה רבה את הארכאולוגיה הישראלית 40 שנה אחורה. כפי שאמרתי, המחקר הארכאולוגי הארצישראלי עסק מראשיתו בעיקר באימות המקרא. החל משנות השבעים, הארכאולוגיה הישראלית פנתה לכיוונים אחרים – בראש ובראשונה בהשפעת השינויים שחלים בדיסציפלינה זו בעולם כולו. ניכר ניסיון לבחון את הממצאים עצמם – והפעם בלי כל ניסיון לקשור אותם אל הכתובים.

"מאמצע שנות התשעים חזר למרכז הבמה הוויכוח על המקור המקראי, אך הפעם שוב לא מדובר בניסיון לעכשו את העבר בעזרת הארכאולוגיה. הוויכוח הוא על אמינות המקור המקראי אל מול הממצא הארכאולוגי, בעיקר לגבי המאה העשירית לפני הספירה – ימי דוד ושלמה.

"זמנם של דוד ושלמה נתפס מאז ותמיד כ'תור הזהב' בדברי ימי עם ישראל. מן המקרא אנו למדים כי הממלכה המאוחדת השתרעה מגבול מצרים ועד נהר פרת. שלמה מצוין בעושר ובחוכמה ויוזם מפעלי בנייה נרחבים בירושלים – הארמון, בית המקדש, בית המילוא ועוד, וגם מחוצה לה, בכל שטח הממלכה – במגידו, בחצור, בגזר.

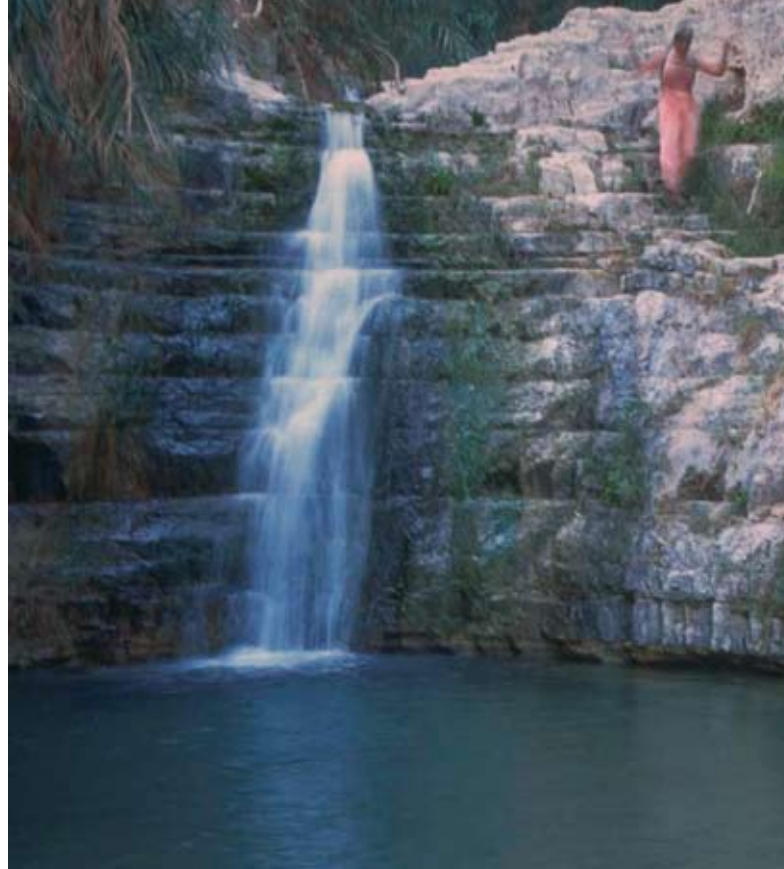
"הארכאולוגיה המקראית שהתפתחה במהלך המאה ה-20 איששה במידה רבה את התיאור הזה. התגלו ממצאים שכללו ארמונות, בתי מחסנים ושערים במגידו, בחצור ובגזר שהתאימו למתואר בספר מלכים – ונראה היה שאכן אפשר לשחזר את ימי דוד ושלמה.

"ואולם תופעה אחת חזרה על עצמה בכל החפירות שנערכו בעיר דוד בירושלים: בכל החפירות הרבות שנערכו במקום במהלך 150 השנים האחרונות, בשכבות המתוארכות לימי דוד ושלמה, נמצאו ממצאים מועטים ביותר. וזאת בעוד שנמצאו ממצאים רבים מתקופות הקודמות לימי הממלכה המאוחדת ומתקופות המאוחרות לימי דוד ושלמה.

"היעדר זה של ממצאים בירושלים, עיר הבירה של הממלכה המאוחדת, נקשר לתהליכים היסטוריים כלליים יותר, והביא לצמיחתה של תאוריה השוללת את קיומה של ממלכת דוד ושלמה כפי שמתוארת במקרא.

"לדעתי, ברור שאי אפשר לקבל את התמונה המקראית כמו שהיא. אין ספק שזו אינה תמונה ריאלית לימי דוד ושלמה – וסביר להניח שהיא מייצגת יותר את מה שראה לפניו עורך ספר מלכים, בירושלים של המאה השביעית לפני הספירה. כאשר הוא מתאר את כס המלכות של שלמה, הוא מתאר בעצם את מה שעיניו ראו – כס המלכות של יאשיהו.

"ואולם, באותה מידה, אי אפשר לשלול את קיומה של הממלכה המאוחדת מכל וכל. דווקא לאורך גבולותיה של הממלכה אפשר למצוא כמה ערים, המוזכרות בתיאור המקראי והמתוארכות לתקופה זו. דוגמה לכך היא בית שמש בגבול עם הפלשתים, שבה נבנה בתקופה זו מרכז מנהלי. אין לי ספק שככל שיחלפו הימים ויתגלו ממצאים נוספים המתוארכים לתקופה, נקבל תשובה מלאה ומספקת יותר לסוגיה המרתקת הזו." ■

"אך מציאותם של קנקנים אלו בהקשר למסע סנחריב מייצגת רק את השימוש האחרון שנעשה בהם. במקור, הם נועדו לאחסון תוצרת שיוצרה באחוזות הממלכתיות ורק בעקבות המצב הצבאי שנוצר ביהודה ערב מסע סנחריב, הם הועברו לאתרים שבהם התגלו בסופו של דבר.

"לדעתי, הממצא הארכאולוגי מלמד כי במהלך המאה השמינית לפני הספירה הוקם לראשונה ביהודה מערך אחיד של אחוזות ממלכתיות, שבהן עסקו בעיקר בייצור חקלאי. העלייה הניכרת במספרן של האחוזות הביאה לעלייה גם בהיקפי התוצרת החקלאית. במצב זה המשק הממלכתי היה צריך להתמודד לראשונה עם אחסון מסודר של התוצרת החקלאית הממלכתית בקנה מידה נרחב. הרחבת מערך האחוזות הממלכתיות הייתה, אם כן, המניע הבסיסי לייצורם של קנקני 'למלך'.

"מחרסים שהתגלו בשומרון, בירתה של ממלכת ישראל, אנחנו יכולים ללמוד איך עבדה השיטה. בשומרון התגלו עשרות אוסטרקאות (חרסים כתובים) ובהם מידע על משלוחי יין ושמן שנשלחו לשומרון הבירה מיישובים שונים בסביבתה. מבדיקת הכתובות עולה שבסביבות שומרון שכנו אחוזות ממלכתיות. השמן והיין שיוצרו באחוזות אלה יועדו לכלכלת הפקידים ולמלך עצמו. נראה שגם בממלכת ישראל וגם בממלכת יהודה פעלו בדרך דומה וסביב ערי הבירה הוקמו אחוזות ממלכתיות, שתוצרתן שימשה את המלך ואת הפקידות הבכירה. אולם בעוד שהעדות בממלכת ישראל היא עדות אפיגרפית, כתובה, העדות לתופעה זו בממלכת יהודה היא מן הממצא הארכאולוגי."

מה ידוע על סופן של האחוזות שהזכרת?

"אחד המאפיינים העיקריים של האחוזות הממלכתיות הוא הרציפות במעמדן. בדיקת הממצא מן התקופה הבבלית בגבעון ובמוצא מלמדת שהייתה המשכיות במעמדן כאחוזות ממלכתיות, מסוף המאה השמינית לפני הספירה ועד לראשית המאה השישית לפני הספירה. אחוזת מלך נוספת שבה הייתה